

Tadeusz Kołosowski

Biuletyn patrystyczny (50)

Collectanea Theologica 68/2, 109-121

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BIULETYN PATRYSTYCZNY (50)

Zawartość: I. KOMUNIKATY: 1. Polska bibliografia Tertuliana za lata 1982-1997. 2. Tertulian w pracach dyplomowych na polskich uczelniach katolickich. **II PUBLIKACJE:** 1. Antologia patrystyczna. 2. Synteza pneumatologii patrystycznej.*

I. KOMUNIKATY

1. Polska bibliografia Tertuliana za lata 1982-1997

Czesław Mazur dokonał przeglądu bibliograficznego Tertuliana w Polsce, doprowadzając do roku 1981. Opublikował go w 29 tomie Starochrześcijańskich pisarzy (PSP), Warszawa 1983 r.; bibliografia Tertuliana w Polsce znajduje się na początku tego tomu (s.5-29). Istnieje potrzeba uzupełnienia jej za kolejne lata.

1. Tłumaczenia pism Tertuliana (kompletne)

Z trzydziestu jeden pism Tertuliana — uznawanych za autentyczne — siedemnaście zostało przetłumaczonych na język polski (niektóre zaś przez różnych tłumaczy). Zespół redakcyjny PSP podjął inicjatywę przetłumaczenia na język polski pozostałych pism Tertuliana. Z tej racji zostanie podany wykaz wszystkich pism Tertuliana przetłumaczonych na język polski.

Quintus Septimus Florens Tertulian, *Apologetyk*, tłum. J. Sajdak, POK 20, Poznań 1947.

Kwintus Septymiusz Florens Tertulian, *Wybór pism (Do męczenników)*, tłum. E. Stanuła; *Preskrypcja przeciw heretykom*, tłum. E. Stanuła; *O widowiskach*, tłum. W. Myszor; *O modlitwie*, tłum. W. Kania; *O cierpliwości, O pokucie*, tłum. E. Stanuła, wstęp E. Stanuła; opracowanie W. Myszor, E. Stanuła, PSP 5, Warszawa 1970.

Tertulian, *O świadectwie duszy*, oprac. i tłum. W. Kania, „Głos Tradycji” 7, Tarnów 1982.

Tertulian, *Wybór pism II (Do pogan)*, tłum. E. Stanuła; *Świadectwo duszy*, tłum. A. C. Guryń; *Do Skapuli, Lekarstwo na ukłucie skorpiona*, tłum. W. Myszor; *Do żony, Zachęta do czystości*, tłum. K. Obrycki; *Przeciw Żydom, Przeciw wszystkim herezjom*, tłum. W. Myszor, wstęp: Cz. Mazur. Tertulian w Polsce. Bibliografia, K. Obrycki, „Refrigerium” u Tertuliana; opracowanie W. Myszor, K. Obrycki, E. Stanuła, PSP 29, Warszawa 1983.

Tertulian, *O modlitwie*, w: H. Pietras, *Odpowiedź na Słowo. Najstarsi mistrzowie*

* Redaktorem niniejszego biuletynu jest ks. Tadeusz Kołosowski SDB.

chrześcijańskiej modlitwy (Tertulian, Cyprian, Orygenes), Kraków 1993, s. 31-57.

Tertulian, *Przeciw Marcjonowi*, tłum. S. Ryznar, wstęp: W. Myszor, *Marcjon i marcjonizm*, opracowanie W. Myszor, PSP 58, Warszawa 1994.

Trójca Święta. Tertulian, Przeciw Prakseaszowi, tłum. E. Buszewicz. *Hipolit, Przeciw Noetosowi*, tłum. S. Kalinkowski, opracowanie H. Pietras, „Źródła Myśli Teologicznej” 4; Kraków 1997, s. 31-86.

2. Tłumaczenia fragmentów pism Tertuliana

Opis bibliograficzny antologii zawierającej fragmenty tłumaczeń pism Tertuliana można sprawdzić we wspomnianej wyżej bibliografii opracowanej przez Cz. Mazura (PSP 29, s. 14-15); tam też (s. 16-23) można odszukać dokładne umiejscowienie poszczególnych fragmentów. W omawianym okresie ukazały się następujące antologie:

Tertulian, *O ciele Chrystusa* (fragm.), tłum. W. Eborowicz, w: *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie łacińscy*, opracowanie W. Kania, Niepokalanów 1981, s. 17-27.

Dom Pierre-Patrick Verbraken — M. Starowieyski, *Ojcowie Kościoła Panorama patrystyczna*, tłum. z j. francuskiego: M. Starowieyski, S. Kawecki, Warszawa 1991, s. 63-66.

Tertulian, *O modlitwie* (fragm.), tłum. W. Kania, w: L. Małunowiczówna, *Antologia modlitwy chrześcijańskiej* (STCh 3), Lublin 1993, s. 54-58.

Tertulian, *O modlitwie 1-10*, w: *Ojciec nasz w katechezie starożytnej*, tłum. z j. włoskiego R. Szymycki, wstęp i biografie F. Drączkowski (U źródeł katechumenatu 3), Lublin 1995, s. 14-21.

3. Podręczniki, opracowania monograficzne, które przedstawiają dorobek literacki Tertuliana i podają aktualną bibliografię

Altaner B. — Stuiber A., *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, tłum. P. Pachciarek, Warszawa 1990, s. 228-247.

Kania W., *Świadkowie Tradycji, Rys patrystyczny*, Tarnów 1988 (wyd. 3), s. 37-39.

Kelly J.N.D., *Początki doktryny chrześcijańskiej*, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 1988, s. 90-94; 99-103; 135-137; 162-164; 411-413.

Podovese L., *Wprowadzenie do teologii patrystycznej*, tłum. A. Baron (Myśl Teologiczna 1), Kraków 1994, s. 49-51; 64-67; 98-99.

Pieszczoch Sz., *Patrologia*, tom 1 — *Działalność Ojców*, s. 47-51; tom 2 — *Ojcowie mówią*, s. 49-56, Gniezno 1994.

Pietras H., *By nie milczeć o Bogu. Zarys teologii Ojców Kościoła*, Kraków 1991, s. 75-79.

Zurek A., *Wprowadzenie do Ojców Kościoła*, Kraków 1993, s. 56-59.

4. Opracowania

Podane są te opracowania, które bezpośrednio dotyczą życia i działalności Tertuliana. Wykaz prac ma układ alfabetyczny:

Babiński M., *Tertuliana „De testimonio animae” jako utwór swoiście publicystyczny*, RH 34 (1986) 3, 63-76.

– O „*Scorpiace*” Tertuliana. Motyw skorpionia w apologii męczeństwa, RH 36 (1988) 3, 153-161.

– Środki perswazyjne w piśmie Tertuliana „*Ad Scapulam*” w proteście wobec prześladowań chrześcijan, RH 39-40 (1991-1992) 3, 73-86.

– Motywy inwencyjne w pierwszej księdze „*Ad nationes*” Tertuliana, RH 44 (1996) 3, 153-167.

Bielawski M., *Norwid czyta Tertuliana*, „*Vox Patrum*” 8 (1988) 14-15, 649-656.

Eborowicz W., *Boży plan zbawienia w myśli Ojców Kościoła (Tertulian, św. Cyprian, św. Augustyn)*, w: *Drogi zbawienia. Od Biblii do Soboru*, Poznań 1970, 337-348 (praca ta nie była uwzględniona w wykazie Cz. Mazura).

Kania W., *Tertulian. Modlitwa Pańska jest rzeczywiście streszczeniem całej Ewangelii*, „*W Drodze*” 12 (1983) 104-107.

Jundziłł J., *Rodzina rzymska w czasach prosperity i przemian ideowych II wieku. Apulejusz, Fronton, Marek Aureliusz i Tertulian*, Bydgoszcz 1996.

Obrycki K., „*Refrigerium*” u Tertuliana, w: PSP 29(1983) 30-42.

– *Tertulian o Eucharystii*, w: W. Myszor — E. Stanula (pod red.), *Pokarm nieśmiertelności. Eucharystia w życiu pierwszych chrześcijan*, Katowice 1987, 123-142.

– *Los złych po śmierci według Tertuliana*, „*Vox Patrum*” 10 (1990) 18-19, 599-608.

– *Problematyka charytatywna w pismach Tertuliana*, „*Vox Patrum*” 16 (1996) 30-31, 91-109.

Ozorowski E., *Teologia „De baptismo” Tertuliana*, „*Idea*” 5 (1992) 29-42.

Starowieyski M., *Aborcja w oczach wczesnochrześcijańskich pisarzy*, „*Studia Paradayskie*” 3 (1993) 107-128 (Tertulian: 113-115).

– *Duch niespokojny — Tertulian*, „*Pielgrzym*” 16 (1995) 5.

Strękowski S., *Wolność osobista człowieka według Tertuliana*, „*Studia Teologiczne*” Biań., Droh., Łom. 14 (1996) 175-179.

Śrutwa J., *Chrześcijanie w służbie tego świata. Wizja Tertuliana i św. Augustyna*, w: Śrutwa J. (pod red.), *Chrześcijanie a życie publiczne w Cesarstwie Rzymskim III — IV w.*, Lublin 1988, 71-94.

Turek W., *L'influsso di Paolo su Tertulliano nell'evoluzione del concetto di speranza*, w: L. Padovese (a cura di), *IV Simposio di Tarso su s. Paolo Apostolo (Turchia: la Chiesa e la sua storia 10)*, Roma 1996, 169-186.

– *La prima Lettera di Giovanni negli scritti di Tertulliano*, w: L. Padovese (a cura di), *Atti del VI Simposio di Efeso su s. Giovanni Apostolo* (Turchia: la Chiesa e la sua storia, 11), Roma 1996, 199-213.

– *La speranza in Tertulliano* (Biblioteca di Scienze Religiose, 126), Las — Roma 1997.

Wójtowicz H., *Nadzieja w postawie ludzkiej w świetle wypowiedzi Tertuliana* (streszczenie), „Vox Patrum” 6 (1986) 10-11, 177-181.

– *Terminologia kapłańska u Tertuliana*, „Vox Patrum” 13-15 (1993-1995) 24-29, 77-87.

Powyższy przegląd publikacji o Tertulianie pozwala na stwierdzenie, że zainteresowanie Tertulianem jest ciągle znaczące. Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że w tym przeglądzie znalazły się trzy publikacje autorstwa W. Turka w języku włoskim. O ożywieniu zainteresowań Tertulianem świadczy również coraz większa liczba młodych naukowców podejmujących badania życia i działalności literackiej Tertuliana.

ks. Kazimierz Obrycki, Warszawa

2. Tertulian w pracach dyplomowych na polskich uczelniach katolickich

Korzystając z publikacji tytułów prac dyplomowych z dziedziny antyku chrześcijańskiego, napisanych w różnych ośrodkach naukowych Polski, której dokonał „Vox Patrum”: 13-15 (1993-1995) 24-29, 557-589 oraz 16 (1996) 30-31, 511-536, sporządziłem wykaz prac dyplomowych, które za przedmiot badań miały życie i działalność literacką Tertuliana.

Powyższy przegląd obejmuje okres powojenny, to jest lata 1945 — 1995. Uwzględniono prace napisane w następujących uczelniach katolickich:

Katolicki Uniwersytet Lubelski — wydział teologiczny (katedra patrologii), wydział filozoficzny, wydział prawa, wydział nauk humanistycznych (sekcja filologii klasycznej, sekcja historii sztuki).

Akademia Teologii Katolickiej w Warszawie — wydział teologiczny, wydział kościelnych nauk historycznych i społecznych, wydział filozofii chrześcijańskiej, wydział prawa kanonicznego.

Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie — katedra patrologii.

Papieski Wydział Teologiczny w Poznaniu — katedra patrologii.

Papieski Wydział Teologiczny w Warszawie — katedra patrologii.

Ponadto uwzględniono prace pisane w Wyższych Seminarjach Duchownych znajdujących się w: Gnieźnie, Katowicach, Tarnowie, Włocławku, Łodzi, Siedlcach oraz XX. Salezjanów w Łądzie. Nie ma danych z Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu i z innych Wyższych Seminariorów Duchownych.

Powstało również kilka prac z dziedziny antyku chrześcijańskiego — nie dotyczą one jednak Tertuliana — w innych uczelniach. Siedem prac powstało w Zakładzie Historii Bizancjum Uniwersytetu Łódzkiego; dwie prace napisano w Zakładzie Egypciologii

Institutu Orientalistycznego Uniwersytetu Warszawskiego, jedną zaś w Zakładzie Historii Bizancjum Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Większość prac powstała w dwóch uczelniach; w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim napisano trzynaście prac — z których dwie są pracami doktorskimi, jedna licencjacką i dziesięć magisterskich; w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie napisano dziewięć prac magisterskich. Pozostałe pięć prac magisterskich powstało w innych uczelniach — trzy w Papieskim Wydziale Teologicznym w Poznaniu oraz po jednej w Wyższym Seminarium Duchownym w Katowicach i Tarnowie. W tym czasie nie powstała żadna praca habilitacyjna, której tematem byłby Tertulian.

Z tych dwudziestu siedmiu prac o Tertulianie dziewięć dotyczy zagadnień filologicznych, a osiemnaście tematyki teologicznej.

1. Zagadnienia filologiczne

a. Prace, które polegały na przekładzie, komentarzu i opracowaniu pism Tertuliana: Naskręt S., *Kwintus Septimiusz Florens Tertulian, O widowiskach. Wstęp — przekład — komentarz*, KUL 1965 (Wydział nauk humanistycznych) — praca magisterska.

Sutryk D., *Q.S.Fl. Tertullianus, De cultu feminarum. Wstęp — przekład — komentarz*, KUL 1963 (Wydział nauk humanistycznych) — praca magisterska.

b. Prace, których tematem była terminologia i metoda pracy literackiej Tertuliana: Babiński M., *Argumentacja retoryczna w pismach apologetycznych Tertuliana*, KUL 1994 (Wydział nauk humanistycznych) — praca doktorska.

Czapiga T., *Metoda apologetyczna w „Apologetyku” Tertuliana*, ATK (Wydział teologiczny) — praca magisterska.

Wysocki G., *Możliwość badań teologicznych według „Proskrypcji przeciw herezykom” Tertuliana*, ATK 1977 (Wydział teologiczny) — praca magisterska.

Lipińska M.A., *Latynizacja eklezjologicznych pojęć greckich na podstawie Komentarza do pierwszego Listu świętego Jana oraz wybranych dzieł Tertuliana*, ATK (Wydział kościelnych nauk historycznych i społecznych) — praca magisterska.

Szendzielorz Ł., *Terminologia antropologiczna w „De carne Christi” Tertuliana*, Wyższe Śląskie Seminarium Duchowne w Katowicach 1995 — praca magisterska.

c. Prace, które zajęły się wpływem i recepcją Tertuliana:

Szumowska A., *Stosunek Tertuliana do kultury antycznej*, KUL 1958 (Wydział nauk humanistycznych) — praca magisterska.

Ingasiak J., *Recepcja nauki Tertuliana i św. Cypriana na łamach „Ateneum Kapańskiego” w latach 1909-1983*, KUL 1984 (Wydział teologiczny) — praca magisterska.

2. Zagadnienia teologiczne

a. Prace, których tematem były problemy dogmatyczne i moralne — ważne dla Tertuliana:

Grześkowiak H., *Chrystus jako podstawa moralności chrześcijańskiej w pismach Tertuliana*, KUL 1975 (Wydział teologiczny) — praca doktorska.

Hojnowski J., *Nauka Tertuliana o stworzeniu i wartości świata materialnego*, KUL 1965 (Wydział teologiczny) — praca licencjacka.

Galewski K., *Nauka o zmartwychwstaniu ciał w przekazach patrystycznych przełomu II i III wieku (Atenagoras, Ireneusz, Tertulian)*, Papieski Wydział Teologiczny w Poznaniu 1995 — praca magisterska.

Stanuła E., *Elementy montanistyczne w eklezjologii Tertuliana przed formalnym przejściem na montanizm*, ATK 1968 (Wydział teologiczny) — praca magisterska.

Zieliński R., *Charakterystyka chrześcijan na podstawie dzieł apologetycznych Tertuliana*, KUL 1991 (Wydział teologiczny) — praca magisterska.

Zygner L., *Pozytywny wykład wiary w „Apologetyku” Tertuliana*, KUL 1993 (Wydział teologiczny) — praca magisterska.

b. Prace, które za temat wzięły problem modlitwy — zwłaszcza przedstawionej w piśmie Tertuliana O modlitwie:

Młotkiewicz K., *Dwa najstarsze, łacińskie komentarze do Modlitwy Pańskiej, „De oratione” Tertuliana i „De dominica oratione” św. Cypriana — studium porównawcze*, ATK 1995 (Wydział teologiczny) — praca magisterska.

Czajkowski T., *Teologia Modlitwy Pańskiej w ujęciu Tertuliana i św. Augustyna*, ATK 1988 (Wydział kościelnych nauk historycznych i społecznych) — praca magisterska.

Kłoczek A., *Znamiona modlitwy chrześcijańskiej w świetle „De oratione” Tertuliana i „De dominica oratione” św. Cypriana*, KUL 1989 (Wydział teologiczny) — praca magisterska.

Rak J., *Komentarz do modlitwy „Ojciec nasz” u Tertuliana, Amborzego, Jana Kossjana i Piotra Chryzologa. Studium porównawcze*, KUL 1986 (Wydział teologiczny) — praca magisterska.

Szulfnar S., *Interpretacja Modlitwy Pańskiej u Tertuliana*, Wyższe Seminarium Duchowne w Tarnowie 1995 — praca magisterska.

c. Prace, których przedmiotem badań były zagadnienia związane z poglądami Tertuliana na małżeństwo, rodzinę, celibat:

Laskowski S., *Małżeństwo i celibat laikatu w pismach Tertuliana*, KUL 1989 (Wydział teologiczny) — praca magisterska.

Tomczyk I., *Małżeństwo monogamiczne w argumentacji Tertuliana*, ATK 1973 (Wydział teologiczny) — praca magisterska.

Suska J., *Rodzina i jej funkcje w ujęciu Tertuliana*, ATK 1989 (Wydział kościelnych nauk historycznych i społecznych) — praca magisterska.

d. Prace, które starają się wyjaśnić teologię sakramentów u Tertuliana — chrzest, pokutę i namaszczenie chorych:

Tuliłowicz G., *Typologia chrztu świętego w traktacie Tertuliana „De baptismo”*, ATK 1980 (Wydział teologiczny) — praca magisterska.

Koryciak A., *Lex credendi w rycie chrztu u Tertuliana i Hipolita Rzymskiego*, Papieski Wydział Teologiczny w Poznaniu 1995 — praca magisterska.

Mańka R., *Zgadnienie pokuty w dziełach Tertuliana*, KUL 1985 (Wydział teologiczny) — praca magisterska.

Schreiber A., *Teologia namaszczenia w II i III wieku na przykładzie św. Ireneusza, Tertuliana i Hipolita Rzymskiego*, Papieski Wydział Teologiczny w Poznaniu 1995 — praca magisterska.

Powyższe zestawienie prac dyplomowych świadczy, że w wielu ośrodkach naukowych Tertulian cieszy się coraz większym zainteresowaniem. Niewątpliwie jest to rezultat przekładów na język polski jego dzieł, które powstały w okresie powojennym. Mam nadzieję, że dalsze tłumaczenia pism Tertuliana zaowocują nowymi badaniami jego doktryny.

ks. Kazimierz Obrycki, Warszawa

II Publikacje

1. Antologia patrystyczna

Manlio Simonetti, Emanuela Prinzivali, *Letteratura cristiana antica. Antologia dei testi*, vol. I. *Dalle origini al terzo secolo*, vol. II. *Dall'epoca costantiniana alla crisi del mondo antico (quarto secolo)*, vol. III. *La separazione fra Oriente e Occidente (dal quinto al settimo secolo)*, Piemme, Casale Monferrato 1996.

Truizmem byłoby podkreślanie znaczenia wydań tekstów patrystycznych. Czytelnik tych dzieł napotyka jednak przynajmniej dwa problemy, które utrudniają, a w niektórych przypadkach wręcz uniemożliwiają dotarcie do bogactwa literatury chrześcijańskiej pierwszych wieków. Pierwszym jest problem języków oryginalnych, w których powstawały dzieła Ojców Kościoła. Dla tych, którzy nie mogą korzystać z tekstów w językach oryginalnych, powstają coraz liczniej wydawane tłumaczenia. Pojawia się jednak drugi problem: jak dotrzeć do tekstów istotnych, znaleźć prawdziwe perły w ogromnym gąszczu dzieł Ojców Kościoła, jak poznać najważniejsze teksty poszczególnych autorów.

Odpowiedzią na te problemy są różne antologie tekstów patrystycznych. Są one witane zawsze z radością, zwłaszcza jeśli są poparte autorytetami znanych uczonych. Jedną z takich antologii ostatnio wydanych jest wspólne dzieło dwojga profesorów Rzymskiego Uniwersytetu „La Sapienza”: Manlio Simonettiego i Emanuela Prinzivali, *Letteratura cristiana antica. Antologia dei testi*.

Autorzy antologii stawiają sobie za cel umożliwienie czytelnikowi zapoznanie się z bogatą antyczną literaturą chrześcijańską grecką i łacińską przez bezpośredni kon-

takt z tekstem. Kryterium wyboru tekstów jest więc chęć przedstawienia najbardziej reprezentatywnej panoramy autorów i dzieł. W tym celu zostały przedstawione w dziele teksty odpowiednio długie, by uwypuklić wyraźnie cechy charakterystyczne autorów tak pod względem formy dzieł, jak i rozwoju myśli. Szczególny nacisk zostało położony, zgodnie z aktualnymi tendencjami krytyki, na literaturę egzegetyczną.

Dzieło obejmuje literaturę powstałą w ciągu pierwszych siedmiu wieków chrześcijaństwa ukazując przemiany i różnicowanie się literatury aż do okresu bizantyjskiego i wczesnośredniowiecznego. Antologię zamykają dwaj autorzy emblematyczni dla literatury Wschodu i Zachodu: Maksym Wyznawca i Izidor z Sewilli. To ogromne trzypięciotomowe dzieło, liczące w sumie prawie 3000 stron, sam wydawca przedstawia jako „najobszerniejszą antologię wielkiego dziedzictwa literackiego i teologicznego epoki, w której umiera świat antyczny i zostają położone fundamenty naszej europejskiej cywilizacji”.

Każdy z trzech tomów zawiera:

- liczące kilkadziesiąt stron wprowadzenie historyczno-literackie
- biografie poszczególnych autorów
- podstawowe informacje bibliograficzne
- prezentację zamieszczonych tekstów
- tekst w języku oryginalnym (greckim lub łacińskim)
- tłumaczenie włoskie tekstu zaopatrzone w krótkie noty wyjaśniające i odnośniki biblijne
- indeksy: biblijny, osobowy, nazw geograficznych, tematyczny
- tablice chronologiczne zestawiające autorów i dzieła patrystyczne z najważniejszymi wydarzeniami politycznymi i literackimi z historii świeckiej i z wydarzeniami z historii Kościoła. Trzy tomy obejmujące okresy (do III, IV, V-VII w.) przytaczają dzieła następujących autorów:

Od początków do III wieku:

autorzy języka greckiego: Didache, Klemens Rzymski, Ignacy Antiocheński, *List Barnaby*, Hermas, *Apokryficzne Dzieje (Dzieje Jana, Dzieje Pawła i Tekli, Dzieje Tomasza)*, *Protoewangelia Jakuba*, *List do Diogneta*, Herakleon, Prolemeusz, *Przepowiednie montanistyczne (Oracula montanistarum)*, Justyn, *Akta męczeńskie św. Justyna i towarzyszy*, *Męczeństwo Polikarpa ze Smyrny*, *Męczeństwo chrześcijan z Lyonu*, Tacjan, Atenagoras z Aten, Meliton z Sardes, Homilia Ps. Hipolita *In Sanctum Pascha*, Teofil z Antiochii, Ireneusz z Lyonu, Hipolit (*O Antychryście, O błogosławieństwie Izaaka i Jakuba, Elenchos*), Klemens Aleksandryjski, Orygenes, Grzegorz Cudotwórca, *Metody z Olimpu*;

autorzy języka łacińskiego: *Akta męczenników scyllitańskich*, Marek Minucjusz Feliks, Tertulian, *Męczeństwo Perpetuy i Felicyty*, Cyprian, Nowacjan, Komodian, Arnobiusz Starszy.

Od epoki konstantyńskiej do kryzysu świata antycznego (IV wiek):

autorzy języka greckiego: Euzebiusz z Cezarei, Atanazy z Aleksandrii, Cyryl Jerozolimski, Bazyl z Cezarei, Grzegorz z Nazjanzu, Grzegorz z Nyssy, Dydim Ślepy, Ewagriusz Pontyjski, Diodor z Tarsu, teodor z Mpsuestii, Epifaniusz z Salaminy, Jan Chryzostom, Palladiusz z Helenopolis;

autorzy języka łacińskiego: Laktancjusz, Julius Firmicus Maternus, Hilary z Poitiers, Mariusz Wiktoryn, Symmach (retor pogański, omawiany w związku z polemiką z Ambrożym o posąg Wiktorii), Ambroży z Mediolanu, Ambrozjaster, Chromacjusz z Akwilei, Rufin, Hieronim, Prudencjusz, Egeria.

Rozdział między Wschodem i Zachodem (od V do VII wieku):

autorzy języka greckiego: Synezjusz, Cyryl Aleksandryjski, Teodoret z Cyru, Dionizy Areopagita, Roman Pieśniarz, Jan Klimak, Maksym Wyznawca;

autorzy języka łacińskiego: Paulin z Noli, Sulpicjusz Sewer, Augustyn, Orozjusz, Wiktor z Wity, Boecjusz, Kasjodor, Grzegorz Wielki, Jan Kasjan, Cezary z Arles, Grzegorz z Tours, Marcin z Bragi, Izydor z Sewilli.

Bogaty materiał zebrany w antologii i jego solidne opracowaniu czynią z dzieła M. Simonettiego i E. Prinzivalli bardzo użyteczne narzędzie w poznaniu i rozumieniu myśli Ojców Kościoła. Bez wątpienia jest to dzieło użyteczne, choć w ograniczonej mierze, także w Polsce. Na zakończenie warto podkreślić jeszcze sam pomysł przygotowania tak bogatej antologii; jest to nie tylko pomysł bardzo trafny i zasługujący na poparcie, ale i z pewnością godny naśladowania.

ks. Tomasz Skibiński SAC

2. Synteza pneumatologii patrystycznej

Bogdan Cześ, *Duch Święty został nam dany. Nauczanie Ojców i wiara starożytnego Kościoła*, Gniezno 1998, ss. 106.

Ks. Bogdan Cześ, profesor patrologii w Papieskim Wydziale Teologicznym w Poznaniu, od wielu lat w swoich badaniach naukowych koncentruje się między innymi nad pneumatologią Ojców Kościoła, o czym świadczy wiele artykułów na ten temat publikowanych w czasopismach naukowych, a ostatnio w wydanej w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim zbiorowej monografii poświęconej Duchowi Świętemu: *Duch, który jednoczy. Zarys pneumatologii*, artykuł: *Pneumatologia Ojców Kościoła*.

Zagadnieniu doświadczenia Ducha Świętego w Kościele starożytnym poświęcił także autor swoją ostatnią książkę: *Duch Święty został nam dany. Nauczanie Ojców i wiara starożytnego Kościoła*. Analizując teksty Ojców Kościoła o Duchu Świętym, ks. Bogdan Cześ w swojej książce szuka odpowiedzi na dwa pytania: Kim jest Duch Święty? Jaka jest rola Ducha Świętego? Autor polemizując z innymi badaczami, jak Bruns i Fa-

gin, uważa, że o pneumatologii można mówić już także u Ojców przednicejskich, którzy w swoich dziełach wskazują na rolę Ducha Świętego w ekonomii zbawienia i specyficzną misję działania Ducha Świętego, wyrażającą się w Jego działaniu *ad extra*, a nie dopiero w okresie ponicejskim, kiedy w pismach Ojców Kościoła tego okresu pojawiają się spekulacje na temat, kim jest trzecia Osoba Boska. Dlatego w swojej książce ks. Czesz przedstawia dorobek całej myśli patrystycznej w kwestii Ducha Świętego.

Rozdział I: *Formuła trynitarna jako wyznanie wiary w Ducha Świętego* przedstawia aspekty wiary w Ducha Świętego poczynając od dnia Pięćdziesiątnicy. Autor analizuje w nim wypowiedzi pochodzące od najwześniejszych Ojców Kościoła. U tych Ojców teologia oznacza bardziej kontemplację tajemnicy trynitarną niż spekulacje na ten temat. Odnośnie do Ducha Świętego interesuje ich przede wszystkim działanie Ducha Świętego w dziele uświęcenia człowieka. W rozdziale tym wskazuje się przede wszystkim teksty Ojców Apostolskich (*Didache*, *Listy Ignacego Antiocheńskiego*) oraz myśli apologetów greckich II wieku, szczególnie Teofila Antiocheńskiego.

W rozdziale II: *Duch Święty a Kościół* przedstawia się doktrynę patrystyczną na temat związków Ducha Świętego z Kościołem. W świetle nauki św. Ireneusza z Lyonu, a także żyjącego ponad 200 lat później św. Augustyna, autor omawia w tym rozdziale następujące zagadnienia: *Duch Święty darem Kościoła*, *Uniwersalny zasięg działania Ducha Świętego*, *Duch Święty duszą Kościoła*.

Skuteczność działania Ducha Świętego w wierzących, zarówno na płaszczyźnie wspólnotowej jak i osobowej wyraża się w sposób szczególny za pośrednictwem sakramentów, a szczególnie w chrzcie, eucharystii i pokucie. Sakramenty te są zwyczajnym sposobem działania Ducha Świętego, przez które dokonuje on dzieła uświęcenia człowieka. Jak przedstawia się związek między Duchem Świętym w świetle patrystycznej myśli greckiej i łacińskiej, autor przedstawia w rozdziale III: *Duch Święty a sakramenty*. Część pierwsza tego rozdziału omawia rolę Ducha Świętego w sakramencie chrztu. Naukę na ten temat Ojców greckich: Ireneusza, Bazylego Wielkiego, Cyryla Jerozolimskiego, a także Ojców łacińskich: Tertuliana, Cypriana i Ambożego ujęto w następujących trzech punktach: *Duch Święty sprawcą nowych narodzin w chrzcie: Chrzest zapoczątkowuje zamieszkiwanie Ducha Świętego w człowieku; Moc wody chrzcielnej*. W części drugiej: *Duch Święty i Eucharystia* Autor oprócz zagadnienia przyjmowania Ducha Świętego w Eucharystii omawia tak ważną kwestię, jak rola epiklezy konsekracyjnej w liturgii eucharystycznej, a także odnosi epiklezę do anamnezy, wskazując na różnice w tej kwestii między patrystyczną myślą wschodnią a zachodnią. Rozdział kończy się ukazaniem nauki Ojców Kościoła o roli Ducha Świętego w odpuszczeniu grzechów, przedstawiając przede wszystkim nauczanie w tej kwestii Orygenesa, Ambrożego i Leona Wielkiego.

Kolejną część książki stanowi krótki rozdział: *Duch Święty — vicarius Christi, persona*. Określenie Ducha Świętego jako „*Vicarius Christi*” pojawia się w literaturze

patrystycznej tylko raz w dziele Tertuliana *De virginibus velandis*. Ks. Bogdan Częsz dokonuje interpretacji tych słów Tertuliana, a także wskazuje na popularność, jaką cieszy się to określenie wśród współczesnych teologów, zwłaszcza prawosławnych i protestanckich.

Omówieniem spekulacji na temat, kim jest trzecia Osoba Trójcy Świętej zajmuje się autor w kolejnym piątym rozdziale: *Bóstwo Ducha Świętego*. Rozdział rozpoczyna się omówieniem linii rozwojowej pneumatologii patrystycznej, przejścia w refleksji teologicznej Ojców Kościoła do ukazania Ducha Świętego jako doświadczenia Jego obecności i działania w Kościele do skoncentrowania uwagi na istocie Ducha Świętego w kontekście trynitarnym, co znamionuje przede wszystkim myśl ponicejskich Ojców Kościoła, jakkolwiek wśród Ojców przednicejskich w nauczaniu Orygenesa można dostrzec pewne elementy, które stanowią charakterystyczną cechę późniejszej pneumatologii. Autor wskazuje następnie na te elementy nauki Orygenesa, które mówią o odrębności Ducha Świętego, w których Aleksandryczyk naucza o Duchu Świętym jako samoistnym bycie duchowym, który istnieje i bytuje samorzutnie. Z kolei w rozdziale tym przedstawia się dowód ze współistotności z Ojcem i z uświęcającej funkcji Ducha Świętego jako argument za bóstwem Ducha Świętego. W tym kontekście autor przedstawia naukę św. Atanazego Aleksandryjskiego zawartą w jego *Listach do Serapiona*. Kolejne strony niniejszego rozdziału poświęcone są pneumatologii Ojców Kapadockich. Omawia najpierw obszernie dowód doksologiczny Bazylego Wielkiego, w którym dowodzi się, że Duch Święty jest tej samej natury co Ojciec i Syn, ponieważ należy się mu to samo uwielbienie, i wskazuje dalej na te elementy nauczania św. Grzegorza z Nyssy, które ów dowód doksologiczny pogłębiają. Kolejnymi aramentami, jakie przemawiają za bóstwem Ducha Świętego, a które omawia kolejno ks. Częsz na podstawie nauki Ojców Kapadockich, to: dowód z odwiecznego pochodzenia Ducha Świętego, dowód z Jego świętości oraz dowód z misji Ducha Świętego w przebóstwieniu człowieka. Za bóstwem Ducha Świętego przemawiają wreszcie Jego przymioty, o których nauczają Ojcowie Kapadoccy. Rozdział ten kończy się ukazaniem nauki o bóstwie Ducha Świętego u Ojców łacińskich. Omawia się doktrynę pneumatologiczną Ambrożego, gdzie wskazuje się na zasługi Biskupa Mediolanu w przeniesieniu na zachodni styl myślenia kategorii pojęć stosowanych przez Ojców greckich oraz wskazanie, że dowodzenia bóstwa Ducha Świętego w nauczaniu Ambrożego idzie w kierunku ukazania mocy stwórczej trzeciej Osoby Trójcy przy stworzeniu świata, przy stworzeniu nowego człowieka odrodzonego przez łaskę i w tajemnicy Wcielenia. I wreszcie ukazania zostaje pneumatologia Augustyna zawarta przede wszystkim w jego dziele *De Trinitate*. Omówiona jest istota doktryny Biskupa Hippony zawarta przede wszystkim w stwierdzeniu, że Duch Święty będąc całkowicie różny od Ojca i Syna jest równocześnie wspólnotą miłości obu.

Treścią kolejnego szóstego rozdziału: *Pochodzenie Ducha Świętego* jest omówienie poglądów greckich i łacińskich Ojców Kościoła, które sprowadzają się do dwu zasadniczych, mianowicie, że Duch Święty pochodzi od Ojca przez Syna, i drugiej, że pochodzi On od Ojca i Syna. Kwestia pochodzenia Ducha Świętego po raz pierwszy obszernie jest omawiana w dziele św. Hilarego z Poitiers *De Trinitate*. Od przedstawienia nauczania tego teologa rozpoczyna się ten rozdział. Następnie omawia podłoże dwu zasadniczych formuł: Grzegorza z Nyssy o pochodzeniu Ducha Świętego od Ojca przez Syna oraz Augustyna, który nawiązał do nauczania teologów aleksandryjskich o Jego pochodzeniu od Ojca i Syna.

Rozdział VII: *Imiona Ducha Świętego* omawia różne określenia Ducha Świętego wyrażające zarówno jego istotę, jak i charakteryzujące jego działanie wobec świata i człowieka. Autor koncentruje się na określeniach zawartych w *Katechezie 17* Cyryla Jerozolimskiego oraz w *5 Mowie teologicznej* Grzegorza z Nazjanzu.

Problem więzi Ducha Świętego z człowiekiem ukazany jest w rozdziale kolejnym: *Duch Święty i człowiek. Ku antropologii pneumatologicznej*. W działaniu Ducha Świętego wobec człowieka Ojcowie Kościoła wypuklają przede wszystkim dwie sprawy: działanie Ducha *ad extra* jest z natury ukierunkowane ku człowiekowi oraz, że celem tego działania jest kierunek powrotny, czyli człowiek prowadzony przez Ducha Świętego uzyskuje dostęp do Boga. Przedstawia się nauczanie na ten temat św. Ireneusza oraz trzech pisarzy ze środowiska aleksandryjskiego, mianowicie: Klemensa Aleksandryjskiego, Orygenesisa i Cyryla Aleksandryjskiego.

Rozdział IX ostatni: *Duch Święty i nasza modlitwa* omawia zagadnienia wpływu Ducha Świętego na życie modlitewne chrześcijan. Omawia się naukę wybranych Ojców Kościoła, w której postęp duchowy człowieka i jego życie modlitewne uzależniają oni od działania Ducha Świętego, dochodząc nawet do stwierdzenia, że człowiek pozbawiony Ducha Świętego nie jest w stanie autentycznie się modlić.

W książce *Duch Święty został nam dany* ks. Bogdan Cześc przedstawił myśl pneumatologiczną największych greckich i łacińskich Ojców Kościoła. Bogatą treść nauczania Ojców na temat trzeciej Osoby Boskiej ułożył w komplementarny i logiczny układ treściowy, który pozwolił mu w pełni odpowiedzieć na postawione we wstępie książki pytania: Kim jest Duch Święty? Jaka jest rola Ducha Świętego? Książka oparta jest bardzo mocno na materiale źródłowym. W poszczególnych rozdziałach autor przytacza odnośnie do opracowywanego tematu bogaty wybór cytatów z dzieł Ojców Kościoła, dokonuje ich analizy, wskazuje na istotę i głębię myśli, jaka z tych tekstów wynika. Książka ta, jakkolwiek jest prezentacją poważnego problemu teologicznego, napisana jest językiem prostym. Dlatego może być przedmiotem zainteresowania nie tylko osób zawodowo zajmujących się teologią, szczególnie patrystyką, ale po książkę tę mogą sięgać wszyscy katolicy, którzy dokonują głębszej refleksji na temat wiary w ich życiu, wiary, która również otwiera się na działanie Ducha Świętego.

BIULETYN PATRYSTYCZNY

W zakończeniu autor pisze między innymi: „Perspektywa wielkiego Jubileuszu Odkupienia 2000 skłania do refleksji nad tajemnicą i obecnością Ducha Świętego w Kościele i w człowieku w oparciu o bezcenny dorobek myśli Ojców Kościoła” (s. 106). Wydaje się, że udaną syntezą patrystycznej myśli pneumatologicznej ks. Bogdan Cześn w roku poświęconym Duchowi Świętemu wyszedł naprzeciw temu postulatowi.

ks. Tadeusz Kołosowski SDB